

Николай ДИМИТРОВ

ЕЗИКЪТ НА СТРАХА В „ЗАПИСКИ ПО БЪЛГАРСКИТЕ ВЪСТАНИЯ“ НА ЗАХАРИ СТОЯНОВ

The present text analyses the manifestation of the language of fear in “Notes on Bulgarian Uprisings” by Zakhari Stoyanov. Fear is an important topic in the memories and its utterance forms the receptive policy of the work. The language of fear connects to the creation of revolutionary myths, depiction of individual and mass psychological conditions and formation of ideological constructions. Through the prism of the language of fear history obtains a different face – less heroic but more authentic and filled with psychological density. The language of fear leads us in the shadows of history thus nearing us to its overall picture.

Във всяка епоха превъзнасянето на героизма е лъжовно: похвално слово, то остава в сянка голям дял от действителността.

Жан Делиумо

В предговора към първи том на “Записки по българските въстания” З. Стоянов пише, че най-важното събитие от българската история след падането под турско робство е въстанието от април, 1876 година, че с всичките свои слабости то представя “най-блестящата страница от новата ни история”. И така той поставя началото на сакрализацията на това събитие в съзнанието на българина. Създаденият след това митологичен дискурс около въстанието превзема не само споменните, художествените, публицистичните, но и историографските текстове. Българският учен е приклячен от дълга към националната кауза и дълга към

научната истина и му е трудно понякога да открие същностния подход към явленията.

Като че ли вече е постигнат консенсус в националното ни пространство, обединяващ, и то в диахронен план, писатели и историци, че Априлското въстание, със своите жертви, довежда до освобождението на България през 1878 г. И докато този възглед изглежда най-устойчив в съзнанието на българина, внасящ някакъв ред в представата и историческата оценка за онова време, то морално-идеологическата база, свързана със събитието, не е така непоклатима, макар че десетилетия наред е съграждана каноничната формула, че по време на въстанието българите проявили масов героизъм, но нямало време за организация и били лошо въоръжени, поради което въстанието завършва с поражение. Така продължава да се поддържа митът за масовото въодушевление от идеята за свобода преди въстанието и масовия героизъм по време на въстанието, който удовлетворява напълно националното самочувствие на българина. З. Стоянов в “Записките” (Предговора към първи том) и Ив. Вазов в “Под игото” (“Пиянството на един народ”) превръщат “благородните побуждения”, “светата цел”, всеобщото въодушевление от очакванията за свобода в най-важен идеен маркер на случилото се през 1876 г. и с това изместват значението на самото случило се към неговата идеологемнонадграждаща проективност. По този начин тихомълком (З. Стоянов) и директно (Ив. Вазов: “Самата борба, която последва, не заслужава името си”) признават слабите резултати от въстаническите действия. Липсата на самодостатъчност в случилото се като действителност и компенсирането с идейност е сигурна индикация за по-сетнешни идеологически манипулации и надграждания. Ако фактите сами по себе си не носят достатъчно героична съдържателност, те могат да бъдат превърнати във времето в символни знаци на желаното.

Естествено е най-травматизиращите места в историята на един народ да са най-често обект на себевглеждане и национални дискусии. Но налаганите през годините митологични формулировки не са изчиствали рецидивите на националните комплекси, в чийто основи стоят страховете на миналото, даващи отражение и върху психологията на съвременния българин, макар и под други форми. А най-добрият лек срещу страха е неговото изговаряне и изясняване. Затова и нашата задача по-надолу е да оставим страховете в литературата за въстанието да говорят в своята разкритост и в своята маскираност, да наблюдаваме изразността на страха в неговата първична афективност, полупри-

глушеност от срама или идеологическа ретушировка. Разбира се, трябва да имаме предвид, че езикът на страха е най-откровен, когато не се стреми да формулира или концепира страха, а когато изговаря неговите признаци, и то най-вече физически. Ще наблюдаваме двоеборството между иконическия език на страха и опитите му той да бъде символизиран за идеологически, морални и пр. цели. Страхът е един от най-трудно регулируемите афекти на човешката психика и затова мъчно се поддава на прикриване и подправяне. Ето защо и погледът през неговата призма е може би най-адекватен за дадено събитие.

Едно талантливо мемоарно произведение е ценно не само с фактите, които изнася, и които много скоро се вкарват в матрицата на историческата реконструкция, колкото с онази битово-емоционална, моралномотивираща памет за станалото, която пренася във времето, макар и деформирана донякъде от наслоенията на пристрастността и промездугъчния опит до написването. Откровеното говорене за страха и особено за собствените страхове на мемоариста е верен индикатор за стремежа към неподправеност на изживяното, колкото и илюзорно да бъде такова усилие. Езикът на страха реконструира непрестижните зони на човешкото поведение и в повечето спомени той е загърбван с оглед на негативната отсянка, която би могъл да хвърли върху личността на автора, както и върху ценностната осмисленост на спомняното в историческата памет. В същото време героизацията на миналото е полесно смислаем придатък на паметта от страна на една вече култивирана от националноидеологическия език рецепционна нагласа. Умението да се балансира мемоарният разказ между истинността и дълга или принадлежността към дадена кауза е всъщност умение, без да се прикриват дискредитиращите проявления на неовладените пробиви в психологическо-моралното, да се постигат необходимите за националната памет идеологически внушения. Такова умение притежава З. Стоянов, чиито “Записки по българските въстания” ще бъдат в основата на понататъшните наблюдения.

Според “Записките” времето преди въстанията от 1875 г. и 1876 г. в психологическо отношение може да се характеризира като напрегнато, време на обтегнати отношения между българи и турци, време заредено с предчувствия и очаквания нещо да се случи. Основен катализатор на тази трептяща във въздуха напрегнатост е страхът, както от страна на турците, така и от страна на българите. Страхът у турците е плод повече на слухове, пропаганда, които са в основата на някои ма-

сови митологизирани представи за колкото близка, толкова и неведома опасност за мюсюлманите на Балканите. Реалната информация за някакви приготовления на християните да воюват срещу османлиите се пречупва в съзнанието на обикновения, в повечето случаи неграмотен турчин, през призмата на преживян или препредаден легендарно опит от години на воюване с християнския свят. В слабо образования човек подсъзнателният, атавистичен страх от Другия, който, макар и рая, винаги таи някакво коварство за своя господар, е по-силен. Религиозните легенди и вярвания също периодически предричат лоши дни за мюсюлманския свят. Затова и когато се появяват реални предпоставки за заплаха на турската сигурност (навлизане на християнски чети, бунтове в една или друга област на империята), те се преувеличават многократно. Най-изявен е страхът от вечния неприятел на османлиите, Русия. Зад всяка размирица по границата или вътрешността на империята се привижда заплашителната сянка на казашкия маждрак. Когато български чети минават Дунава през 1867–68 година, смелостта на посрещналите ги башибузуци е идвала след уверението, че нямат работа с московци. В началото на Априлското въстание униформите на бунтовниците били припознавани през очите на страха като руски или сръбски. Главатарите на башибузушките орди изпращат съгледвачи във въстаналите селища с основна задача да разберат с кого имат работа. Този насаждан с годините страх от руснаците ще бъде много ефективно използван от организаторите на въстанието по време на неговата подготовка. Такъв страх у обикновения турчин задават и някои хайдутшки войводи като Филип Тотю, не толкова с реалните им дела, колкото със създаваните легенди за тяхната смелост и неуловимост. Страхът многократно преувеличава конкретния факт, придава му свръхестествена действеност, за да го превърне в част от фолклорната демонология. Разбира се, онова, което задава страх у едни, вдъхва кураж у други. Ето какво пише З. Стоянов: “Филип Тотю, хвърковатия той гяурин! Какъв страх зададе той на апатическата Турция, колко много подигна той морално-патриотическото чувство на българския народ!” (Стоянов, 1983 а: 112)

След Арабаконашкия обир и разкритията по революционната организация се появява нов призрак на страха у турците – Левски и комитите. Тук няма как да се спрем върху митологията, свързана с името на Левски. След залавянето и обесването на Левски страхът от комитите не затихва. Хасковското приключение на Ат. Узунов, описано

подробно от Ст. Заимов в “Миналото”, възобновява този страх. Турските шпиони в Румъния и Сърбия непрекъснато подават сведения за активизация на революционната ни емиграция в тези страни. Букурещ и Белград се превръщат в топоними на страха, задаван у турците от дейността на мистериозния таен революционен комитет. Имената на българските войводи, живеещи в Сърбия и Румъния, сами по себе си плашат турското правителство, макар, както съобщава З. Стоянов, те нищо да не правели. Тези имена, антропоними на страха или геройството, в зависимост от гледната точка, участват активно в митологични конструкции с различни знаци у турци и българи. За българите те са повод за придобиване на личен авторитет от познанството (в много случаи мнимо) с тях. З. Стоянов споменава и други средства за придобиване на героичност. Например, дори и притежаването на някой екземпляр от устава на БРЦК е повод за хвалби пред приятелите на някой завърнал се от Румъния българин. От друга страна, емигрантите ни в съседните страни, понякога нямали нищо общо с революционния комитет, демонстрират войнственост и юначество по кафенета и кръчми. Така във времето преди т.нар. Старозагорско въстание в емигрантските среди се забелязват знаците на един кипеж на национално самочувствие, който въпреки своята театралност държи турските власти нащрек, а обикновеното турско население в страх.

Несъстоятелното се въстание от 1875 г. красноречиво говори, че изкуственото въодушевление в странство създава твърде илюзорна картина на очаквания и възможности от страна на българския народ, които нямат нищо общо с действителността по нашите земи. Преминалите в България апостоли се сблъскват с апатията, безхаберността и силния самосъхранителен страх на местното население. Този страх обхваща много скоро и склонилите да излязат в гората въстаници. Липсата на очакваната масовост на движението ги обезкуражава и много скоро те се разпръскват по посока на своите селища. Никой не се оказва свободен от тази “болест – страха”, както се изразява З. Стоянов. И сърченият бай Стоян, който се наема да приведе организаторите през Балкана, и Андроник от Елхово, който уплашено и почти безсъзнателно се съгласява да укрие ранения М. Жеков, и роднината на Г. Икономов от Кортен, който приема апостолите в къщата си, но ръцете му треперят, а майка му направо ги гони, и предателят Андрей Момчев, който излязъл слаба натура и след няколко шамара започва да издава наред съзаклятниците, които познавал, и старият хайдутин дядо Никола от Хаинето,

който се заканва, че ще изкара 700 души въстаници, но когато отиват да го търсят у тях, за да видят какво става с хората му, го сварват по бели гащи, а той самият, като вижда кой го търси, притиска вратата с думите: “Бре, къщата ми изгорихте!”. Тази комична ситуация, описана от Захари, ни напомня за една друга подобна, станала година по-късно. При обявяване на Панагюрското въстание, апостолите се намират в къщата на бай Иван Тотюв, който до този момент приема много въодушевено мисълта за предстоящото и говори, че “едното му око гледа все в шумата”. Когато гръмват първите пушки, езикът му се завързва и той едва успява да избърбори: “Къщата ми!... Къщата ми запалихте!”. Този устойчив израз на уплаха и самозащитна реакция, вложен в устата на един стар хайдутин и един еснафлия, е знак на дълбоко вкоренена черта у българина, свързана с дома и фамилията, с която трябвало да се борят организаторите на въстанията. Страхът за тяхната сигурност се оказва много по-силна от желанието за свобода. Нарездайки да се палят къщите на селяните, Бенковски подема една обречена борба срещу трупана векове привързаност и боязън. Въпреки че З. Стоянов дава примери с някои села като Каменица, където селяните сами запалват къщите си, многократно повече са примерите, когато мисълта за дома и близките кара въстаниците да напушат позициите, а на много места след пламването на първите къщи вече нищо не може да спре паниката в техните редици. Но да караме подред.

Априлското въстание е предхождано от една страхова невроза сред българското и турското население, създавана до голяма степен по изкуствен начин чрез пропагандната митология от едната и другата страна. Преминалите Дунава български апостоли започват своята дейност по организирането на въстанически комитети, облягайки се на два основни мита, които в началото вършат работа, но по-сетне изиграват лоша шега на самите им създатели. Първият мит е свързан със заплахата от някакво всеобщо клане над християните, които трябва да се въоръжат, за да могат да се защитят, когато дойде времето. Вторият мит е свързан с очакваната помощ от руски и сръбски войски, веднага след като българите се вдигнат. Така двата мита действат от една страна върху самосъхранителните функции на психиката и от друга стимулират решителността в избора. В “Записки по българските въстания” се срещат податки за това как се създава, как функционира и как рефлектира митът върху собствените си създатели. Първото нещо, което всеки апостол е трябвало да каже пред свиканите кандидатсъзаклятници, е за под-

готвяното от някакъв турски комитет в Цариград масово клане на българите идущата пролет. Много важно за формирането на мита е неконкретизирането на събитийните данни. Обикновено с такава неопределеност си служат слуховете. В съзнанието на обикновения човек (голяма част от селската въстаническа маса е необразована), без анализаторски способности, внушението на една теза лесно може да съвпадне с десетки случайни факти от ежедневието, които нямат или имат твърде далечна връзка със внушаваното. Така след като апостолът е “пуснал мухата”, той с радост следи как произведеният от него слух започва да обраства в поделите се от селяните разговори с фактологическа подкрепа. Слухът се превръща в мит. За да се случи това, разбира се, важна роля играят и други фактори.

Съждението в слуха не бива да бъде диаметрално далеч от истината. В това отношение апостолите нямат проблеми с оглед условията на общуване и съседство между двата верски етноса в империята. Да се говори обаче за някаква апокалиптична фаза на взаимоотношения в този период между християни и мюсюлмани ще бъде силно преувеличено. Много от големите селища на север и на юг от Балкана притежават свое българско самоуправление, както и защитеност и сигурност на жителите си от страна на турски произволи. Страхово напрежение се чувства в по-малките селища в Тракия, Добруджа, Мизия, където местните турски феодали превишават правата си над селското население. Това напрежение е особено силно в местата с по-плътна черкезко присъствие. Черкезките изстъпления са един от факторите, а според Ив. Хаджийски, най-важният, за избухването на Априлското въстание. Изтъкнатият наш народовед прави анкета в редица селища сред живите свидетели на събитията от пролетта на 1876 г. с въпрос кое ги е накарало да въстанат. Един от най-често срещаните отговори е бил – черкезките разбойничества. Именно този всекидневен страх от черкезки нападения, в който живеят редица селища, кара местното население да се организира за отбрана. **(Хаджийски, 1974: 316–321)** Така лъжата на апостолите за предстоящо клане на българите на много места лесно намира оправдание и благодатна почва в реалната действителност. Като говорим за адекватност на мита за клането, трябва да имаме предвид и едно по-абстрактно, но не по-малко действено проявление на страха у българите, свързано с многовековното му натрупване в тяхната колективна памет. Този подсъзнателен страх се изразява в неприязненост, изолация, недоверие, омраза и други негативни проявления на общу-

ването с друговеца, които в определени гнетогенни ситуации могат да преминават в открита враждебност и сблъсъци.

Езикът на страха в своята интензивна действеност под формата на слухове и съзнателно изработване на митове в един момент става неуправляем и започва да произвежда реални събития и сред българи, и сред турци. От този момент насетне езикът на благоразумието става безпомощен. Духът на напрежението между двете страни е пуснат и той трябва да намери отдушник в реален сблъсък. Целта на организаторите на въстанието е постигната. Послужили си с лъжа, на тях им предстои да берат нейните плодове. Българското население се е почувствало заплашено и започва да се въоръжава. Това прави и турското население. “Нищо по-гениално не можеше да се измисли в случая, – пише Ив. Хаджийски – което да накара всекиго да се хване за ножа и пушката, за да брани себе си, дом и челяд.” (Хаджийски, 1974: 322) Само така според него дребният собственик, поставен в положение на самоотбрана, е можел да бъде принуден да стане въстаник. Разбира се, важно е и внушението на вярата в успеха, на което служи другият мит – за чуждата помощ. Изглежда, че без лъжа, според З. Стоянов и Ив. Хаджийски, мисията на апостолите била обречена или поне е трябвало дълга подготовка на въстанието, а се е бързало. За главните организатори въпросът с лъжата не се е появявал като нравствен проблем. Те се опиянявали от действената ѝ сила. Явно и някои от местните комитетски хора разбират тази сила. Ето мнението на Кочо, героя от перушенската църква “Св. Архангел”, предадено по памет от Захари, съмнително съвпадащо с неговата версия по въпроса: “Аз мисля, бай Ванков, че нашето свято дело оправдава средствата, позволено е и да поизлъгваме на места – питаше чистосърдечно Кочо Кундурадгията.” (Стоянов, 1977: 247) Не знам доколко подсъзнателно в горното изречение се е получила една граматическа грешка. Самото изречение не съдържа питане, а твърдение, макар и несигурно. Питането принадлежи на авторската реч, което идва да подсказе, че Кочовото колебание е плод по-скоро на авторовите съмнения, принадлежащи явно към времето на писането, а не на стореното. Тези съмнения, изказани по-директно и на други места, идеологическият дискурс в “Записките” отхвърля категорично, но те остават като казус пред внимателния читател с оглед на по-нататъшното развитие на събитията, в които насаденият през вековете и насажданият непосредствено преди въстанието страх е трябвало за много кратко време да бъде трансформиран в смелост и юначество. Възможна ли е била тази мисия:

Езикът на страха произвежда слухове и митове, които много скоро прерастват в реални действия. Въстанието избухва. Страхът от въобразен се превръща в действителен фактор на случващото се. Във втори том на “Записки по българските въстания” езикът на страха функционира не като идеологем, произвеждащ събития, не като обект на обговаряне, а като действено психологически, на места първичен натурален език на тялото, въздействащ моментално върху реакциите на човека, превръщащ се в субект на случващото се сега и тук. Приоритетно място в този том заема масовият език на страха – паниката като явление, характеризиращо неизменно бойни действия с участието на по-големи маси.

Още след обявяването на въстанието в Панагюрище започва зараждането на въстаническата маса. След първоначалния уплах от изгърмяването на първите пушки, когато апостолите вървят из запустелите улици, призовавайки на бунт, панагюрци започват да излизат от домовете си, нарамили кой каквото оръжие има, и с кивове и изстрели огласяват първия порив на свободата. Постепенно отделните човешки поточета се сливат в една голяма река, която рухва към мегдана, а тук ври и кипи от възторга и радостта на народа. На площада се търкалят пет-шест турски трупа, накълцани и обезобразени от ножовете на въстаниците, чиято кръв буквално се превръща в комка за някои по-настъргвени юнаци. Градусът на кипежа минава нормалните граници. Трупаните страх и омраза избиват в някаква вакханалия, бележеща прекрачването, посмяването, опълчването срещу вековното статукво. Този изблик на опиянение от свободата за момент отключва веригите на страха. Ръководителите на въстанието добре знаят обаче, че предстоящото много скоро ще свали градус на ентузиазма и страхът ще се завърне в душите на многовековните роби. Затова пред тях стои задачата много бързо да превърнат тази неконтролируема тълпа в организирана армия. Задача, предварително обречена с оглед състава на въстаническата маса, чиято нагласа за лесна и безпрекословна победа, създадена от агитацията преди въстанието, няма нищо общо с реалностите. Много скоро се оказва, че некултивираният във времето робски страх, изкуствено заглушен от обещанията на апостолите и от първоначалния ентузиазъм на лесната победа, ще избие на повърхността и целият предварителен план на организаторите ще се срути под неумолимия му натиск.

Първите признаци на потиснатия страх са налице още преди да се е появил реалният враг. При завръщането на четата на Бенковски в Панагюрище от близките села, караулите отдалеко помислили, че се

задава турска войска, което веднага предизвикало паника сред по-страхливите въстаници и жените. З. Стоянов казва, че панагюрското население се “впапличосало”. Този глагол (произхождащ явно от думата “паплач”, означаваща сбирщина, тълпа, неспособна на каквито и да е полезни дела) много точно характеризира състоянието на онова, което историците по-късно ще наричат въстаническа войска. Такава на практика няма. В по-голямата си част въстаническата маса се състои от мирни селяни и еснафлии, които не просто са неподготвени да воюват, но у тях няма изграден рефлекс срещу страха от воюването, срещу страха от смъртта, те не носят психологията на войника, готов да преценява истинските размери на опасността, готов да потъне в боя, забравяйки за всичко останало. Голямата част от въстаниците са фамилни хора, които повече мислят за семействата си, за къщите си, отколкото за предстоящия бой. З. Стоянов и другите летописци на въстанието описват много случаи на напускане и зарязване на позиции при първата опасност, за да се спасяват близките.

Срещу себе си в първите дни на въстанието българите имат една фанатизирана тълпа, която, макар и неорганизирана по военните правила, освен по-добре въоръжена, се състои от хора, служещи си много по-често с оръжието. Черкезките банди си служат с него постоянно. Предимството на тази тълпа е и в куража, който имат от положението си на господари. Макар във всекидневие това предимство да не се е чувствало, особено от по-бедните турци, при наложените извънредни обстоятелства у тях проговорва рефлексът на правоверния господар. Башибузушките орди, сформирани на момента, по същността си представляват “насъскани маси” (по Е. Канети), които са силно агресивни не само от религиозната си фанатизираност, но и от възможността, която им се предоставя да убиват безнаказано, да грабят, да безчинстват, все катализатори на задържани първични рефлексии на агресията спрямо Другия. Куражът им се засилва, когато се убеждават, че срещу себе си нямат московци, а местни хора, които в техните очи са “гяур табансъздър”, т.е. страхливи. (Стоянов, 1977: 445) Сега на българите им предстояло да докажат обратното.

Въпреки посочените предимства на башибузука в сблъсъка на двете враждуващи тълпи се забелязва равновесие, което се дължи най-вече на непреминалото още въодушевление от това да се опълчиш срещу закоравелите в (под)съзнанието стереотипи на подчинеността. Първоначалните сражения с башибузуците чертаят психологическата крива на

страха, важен фактор в спечелването на отделни битки. Тази крива започва с предбойния стрес, уплах, преминава през възторга от победата, за да стигне до отрезвяващата тревога от очакваните нови сражения и паническият страх при известията за първите убити или при появата на редовния турски аскер със своите топове. З. Стоянов намира езиковия израз на тези състояния най-вече във външната знаковост на проявлението им. Когато четата на Бенковски минава през местност, където никога не е владеел турчин, се чуват песни, висок говор и смях у въстаниците. Все още те не са влезли в истинско сражение. След пукването на първата пушка край Петрич “всички горещи юнаци, които досега викаха и изказваха своята ненавист само на слова и с песни, без да се сетят от най-напред – онемяха в насипите, забележи се едно разкайване в лицата им, пожълтяха и побледняха [...] и за голям срам търтиха да бягат в голяма безредица.” (Стоянов, 1977: 444) След намесата на Крайчо знаменосеца, повел двайсетина конни четници, нещата се обръщат. Сега турците започват да се изтеглят, въстаниците да се окопитват. С промяната на настроението се променя и цветът на лицата им. Те започват да се зачервяват. Удържана е първата победа. Възторгът се излива в буйна радост, песни и хора. Вечерта обаче настроението отново променя своя знак в противоположна посока след идването на известието за първия убит въстаник и писъците и окайванията на неговата жена, която започва да пустосва българското царство. Петричани изведнъж отрезвяват, разбират, че това е само началото, и започват да се чуват първите гласове на разкайване от стореното. Сладката илюзия на лесната победа, споходила и други въстанически места, много бързо се изпарява. Тази смяна на настроенията от уплах през възторг, страх и отчаяние се повтаря и на други места, за което свидетелстват “Записките”.

Проблемите със страховете изживявания не свършват с разгрома на въстанието. Много от оцелелите организатори и редови въстаници бягат на север и на запад, за да се спасят от бесилото. Страхът се превръща в съпътстващо състояние на това бягство. Страхът на гонения става основна тема в последните глави на “Записки по българските въстания”. След разгрома на въстанието страхът е всеобщ. Той обхваща както разорените селища, така и тия, които нямат нищо общо с въстанието. Озлобяването на мюсюлманското население, мерките на властта, изпълняваните набързо смъртни присъди и слуховете, свързани с тези прояви на репресивността спрямо българското население, довеждат до създаването на една доста нагнетена поствъстаническа ситуация

в цялата страна, която се оказва неблагоприятна за търсещите спасение в Балкана въстаници. Като се има предвид и душевното състояние на отчаяние от провалилото се дело, което обхваща, както свидетелства Захари, дори и двигателя на въстанието Бенковски, можем да си представим колко лесно страхът пробива психическите защитни реакции на гонените. Те се страхуват от всичко – от негостоприемната природа, от глада, от башибузушките засади, от предателствата. Страхът постепенно започва да разлага и моралната устойчивост на тези хора. Езикът на З. Стоянов за страха е по народному лаконичен, но изразителен. Ето няколко примера. При първата среща с башибузушка засада въстаниците се разбягват из мъглата “като яребици”, “кой накъдето види”. (Стоянов, 1977: 546); След несгодите на трудния преход през първите дни и нарастващия глад сред въстаниците се чуват гласове, че е по-добре да умрат тук, отколкото да продължат. Коментарът на разказвача иронично заключава, че е срещал много такива, които на думи са готови да сложат край на живота си, за да не попаднат в душмански ръце, но малцина са готови да извършат такова деяние. “Мила е пустата душица.” (Стоянов, 1977: 544) На места мъките на бягащите достигат такава степен, че разказвачът няма думи да изрази ужаса от създалото се положение. (Стоянов, 1977: 557) Той е пределно откровен в отразяване на собствените си страхове по време на патилата в Балкана. Особено експресивно е предадена паниката, която го обхваща след изгърмяването на турските пушки от засадата на река Костиня. Отново липсват думите за ужаса, който го обхваща: “Засага аз не съм в състояние да разкажа по-големи подробности за съдбата на моите другари. Ужасната картина така ненадейно ме порази окончателно, изгубих и ум, и разум, и кураж, и всичко човеческо!... Няма да ви се похваля така също, че се залових за пушката си или че взех позиция да се браня. Не! Аз не направих нищо, не видях и не чух така също що направиха тримата ми другари, които вървяха напред.” (Стоянов, 1977: 606) И малко по-нататък: “Аз се признавам откровено, че никога през живота си не бях се уплашвал така сърдечно, както сега.” (Стоянов, 1977: 607) Говорейки с такава откровеност за собствените си страхове и по-нататък при затворническите си митарства, Захари ще внушава безпрекословно доверие у своя читател, такова, каквото само езикът на страха може да създаде. Езикът на героичното винаги ще предизвиква съмнения у аналитичния тип възприемател и в повечето случаи напълно оправдано. Доказва го и горният цитат: “Не! Аз не направих нищо, не видях и не

чух така също що направиха тримата ми другари, които вървяха напред.” – казва езикът на страха. А ето какво казва героичният език за същата ситуация: “При всичко че Бенковски беше ударен с 5–6 куршума, видях го, като си изтегли револвера и бързо се застреля в главата, от дясната страна, в самото ухо.” (Стоянов, 1983: 8)

Страхът е основният фактор и за множеството предателства, извършени след въстанието. Групичката на Бенковски, в която е и З. Стоянов, става жертва на едно такова предателство. Парадоксалното в случая е, че дядо Вълчо успява да подлъже бунтовниците и да ги качи на прословутото мостче, използвайки една лъжа от техния репертоар преди въстанието – за нахлуването на чети от Сърбия с “12 байряка”, подкрепяни от самата Сърбия, дори и от Русия. Този факт говори за две неща – че многократно повтаряната измислица в съзнанието на приносителя си се е превърнала в реална надежда и, от друга страна, че предвъстаническата пропаганда е достигнала и до хора като дядо Вълчо, живеещи в затътените кътища на Балкана в едно невежествено битуване. В този смисъл версията, че предателствата на овчарите в Стара планина били вършени от простотия и неосведоменост, само донякъде е оправдана. Голяма част от предателствата след въстанието са извършвани и от образовани хора и най-важната причина за това е страхът. Има и други причини като изгодата, отмъщението, но страхът за собствения живот и живота на близките превъзхожда тези причини по своята действена сила. Страхът обаче има две измерения в очите на българите по време на въстанието и след това. Едното е актуалният страх от оръжията, множеството на неприятеля, липсата на помощ, убийствата, зверствата, бесилките, разпорежданията на властта, башибузушките чети, кръстосващи Балкана. Другото измерение е свързано с изконния страх на българина от поробителя, трупан векове наред. Когато говори за предателствата през 1876 г., С. Янев е поразен най-много свързаното със залавянето на З. Стоянов. Той е хванат не от турци, а от български селяни от тетевенските колиби по тяхна собствена инициатива. Поразително е и поведението на някой си Петко, който изпуснал да хване комитата през деня и използва случая със залавянето му, за да покаже своето раболепство пред турците. Той им се сърди, че не са го вързали здраво, че са му дали да яде и сам, без никой да го кара, отива да донесе букаи за бунтовника. Този тип нравствено поведение ни кара, според С. Янев, да слезем от литературните постаменти и да видим неблагоприятната страна на онова време. За изследвача поведението на

петковците е феномен в българската история, в чийто основи лежи страхът, но не толкова моментният, защото той само отключва атавистичния страх, “отработен през робството страх за живота и поколението”. Страх, създаден, разбира се, с активната намеса на репресивната турска държавна система. Този страх за рода довежда до загуба на памет за народа и “развива до ненормална степен егоцентричното начало у индивида”. (Янев, 1993: 59–60) Ето с този страх е трябвало да се борят организаторите на въстанието, този страх те не отчитат достатъчно в своите планове, този страх в буквалния смисъл изяжда главите на някои от тях. Страхът е и най-важният субективен фактор за поражението на въстанието в кратко време. То е било обречено по ред обективни обстоятелства, но обхваща малко селища и завършва скоростижно, защото мирните селяци и еснафи не са родени за бунтовници, защото времето за подготовка на въстанието не е било достатъчно те да преодолеят в себе си многовековния страх от господаря.

Езикът на страха има цялостно и функционално присъствие в “Записки по българските въстания”. Цв. Ракъовски дори посочва страха като отделна тематична линия в “Записките”. И има основание за това с оглед обвързването на събитийния ток с проявленията на страха в целия текст на произведението. Говорейки за гледните точки в “Записките”, изследвачът споменава и засрещането между революционната идеология на бунта и идеологията на страха. (Ракъовски, 2004: 127) На пръв поглед да се говори за “идеология на страха” изглежда парадоксално, защото езикът на страха е език на хаоса, а не на телеологичните конструкти. В една книга като “Записките”, където си дават среща различни речеви и стилистични модели (Н. Георгиев), езикът на страха се модифицира, придобива допълнителна функционалност, изгубва своята първичност, за да внушава определени идейни значения. Това не може да стане, разбира се, без присъствието на езика на героичното, който е по-скоро идеологически, отколкото психологически език. Единият, езикът на страха, създава усещането за истинност и достоверност, създава рецептивните хоризонти на доверие между автор и читател, между автор и разказвач, между разказвача и неговия главен герой – собствения аз. В такава рецептивна ситуация езикът на героичното се вмества без взлом за читателското съзнание, но и той самият не е агресивен и има заслуга за естественото си присъствие в “Записките”. По този начин опозицията “малодушие – геройство” не е разтегната в някаква полюсна амплитуда, както е в “Елопея на забравените”, не се превръща в изкуствен

идеологичен конструкт, а е разгледана като неотменна част от естествения ток на една борба. Страхливците и страхливостта не са заклеени, защото самият разказвач познава проявленията на страха в най-крайната степен на ужаса, а, от друга страна, героичното в книгата не е плод на свръчовешка себеотреченост, а на по-силно функциониращи фактори на моралността – дълг, чест, достойнство, вяност и т. н. Да си пропомним образите на Бенковски, Волов, В. Соколски, които са изградени не като икони на българската свобода, а като пълноценни характери, имащи своите слабости и провалявания в съмнението, малодушието, страха, отчаянието, но оставащи все пак в съзнанието на читателя с по-силно проявилите се в тока на разказа сила на духа, мъжество, смелост. В същото време страхливците в “Записките” като поп Ангел от Яськория, дядо Станчо от Тетевенските колиби, Ботьо Иванов и др. намират сили в себе си да надделеят над малодушието си. Дори и при един стопроцентов предател като дядо Вълчо страхът от извършеното черно дело ще го потиска през целия му живот и колкото и този страх да е резултат от инстинкта за самосъхранение, все пак той ще доведе до разкаяние при втората среща на Захари с него след Освобождението.

В “Записки по българските въстания” има и иконографски образи на герои и мъченици като Каблешков и Кочо, като перушници и батаци, има и класически образи на “черните души” – предателите като Нею и онзи балканджия Петко, за когото стана дума по-горе, и те трябва да послужат за идеологична рамка на станалото през 1876 г., но самата картина на въстанието съвсем не е застинала в някаква митологична сакралност, благодарение и на плътната присъственост на езика на страха. Специално внимание заслужава тази присъственост в образа на самия разказвач, но на този проблем съм се спрял на друго място. Само ще спомена, че такова откровено говорене за собствените страхове българската литература не познава след Софроний Врачански и че на него е способен човек, който добре познава човешките слабости и възвишености, както и собствените си способности за тяхното проявление, човек, който е изпълнил дълга си и не се срамува от пътя на постигането му.

ЛИТЕРАТУРА

Ракъовски, 2004: Ракъовски, Цветан. Образи на българската памет. В. Търново, 2004, с. 127.

Стоянов, 1977: Стоянов, Захари. Записки по българските въстания. С., 1977.

Стоянов, 1983: Стоянов, З. Имената на българските въстаници, които са посягали сами на живота си. – В: З. Стоянов. Съч. в 3 т. Т. 2. С., 1983.

Стоянов, 1983 а: Стоянов, Захари . Четите в България на Филип Тотя, Хаджи Димитра и Стефан Караджата – В: З. Стоянов. Съч. в 3 тома. Т. 2. С., 1983.

Хаджийски, 1974: Хаджийски, Иван. Априлското въстание и дребният собственик. – В: Ив. Хаджийски. Съчинения в два тома. Т. 2. С., 1974.

Янев, 1993: Янев, Симеон. Един “нравствен” феномен в българската история. – В: Предатели и предателства в българската история”. С., 1993.